

מגמות התפתחות אזוריות והסכסוך הערבי-ישראלי

פרופ' שמעון שמיר

במסגרת זו בדעתי להציג כמה קווים כלליים של ההתפתחות באזור, ולבחון את השפעתה של התפתחות זאת על הסכסוך הערבי-ישראלי. המטרה היא לנסות להתעלם מהפרטים, ולראות את קווי התמונות הכלליות מנקודת המבט של הניתוח ההיסטורי, בתקווה שניתן בדרך זו להאיר על איזשהן התפתחויות אפשריות בעתיד. אני מודע כמובן לכך שלשיטת אקסטרפולציה זו יש הרבה מגבלות מתודולוגיות, אבל בין המתודות הרבות, שאף אחת מהן אינה יעילה כל צרכה, אין זו השיטה הגרועה ביותר.

רדיקליזם או פרגמטיזם?

בראשית שנות ה־70, כתב ארנולד הוטינגר, מומחה בין-לאומי ידוע לענייני המזה"ת, מאמר תחת הכותרת "עליית הרדיקליות", שהציג תסריט לגבי שנות ה־70. הרעיון המרכזי במאמר היה, שמאחר שבעולם הערבי בכללותו נכשלה הפאן-ערביות הנאצריסטית על תופעותיה השונות, והציבורים המרכזיים בעולם הערבי יודעים זאת, יש לצפות שבשנות ה־70 תופיע אלטרנטיבה. הערכתו גרסה כי מאחר שהפאן-ערביות הזו, אשר לא סיפקה את המאוויים של הציבור, הייתה מהרבה בחינות נוסחה ממוצעת, ירצה הציבור לנסות עתה תרופה חריפה יותר; ואם הפאן-ערביות הנאצריסטית לא הצליחה, תהיה האופציה הבאה – רדיקליות בצורות שונות. מכאן חזה הוטינגר עשור של רדיקליות מחריפה, שתטביע את חותמה על האירועים באזור.

מנקודת המבט שלנו כיום, כשאנחנו נמצאים כבר בסוף העשור, אנחנו יכולים לאמר שהוטינגר צדק בניתוח וטעה במסקנות. הניתוח היה נכון, כי המפנה שחל באזורנו בין סוף שנות ה־60 לראשית שנות ה־70 היה אמנם מפנה משמעותי מאד, אלא שאותן החברות שעייפו מהפאן-ערביות הנאצריסטית, לא פנו בדרך כלל בשנות ה־70 לקו חריף יותר, אלא להפך. כמבט לאחור אנחנו יכולים לאמר, ששנות ה־70 היו דווקא תקופת הפרגמטיזם באזור, ועובדה זו הטביעה את חותמה על תופעות רבות של העשור.

לפרגמטיות, שכה מרבים לדבר בה כיום, שורשים רבים – חלקם בהתפתחויות בתוך

הארצות הערביות עצמן, חלקם בהתפתחויות אזוריות כלליות, וחלקם בהתפתחויות גלובליות.

הנאצריזם – חזון שהכזיב

הגורם הראשון להתפתחות הפרגמטיזם היה עצם הכישלון של הזרם הדומיננטי של התקופה הפאן-ערבית של שנות ה־50 וה־60, שהתבטאה מעל לכל בנאצריזם, אבל גם בתנועות אחרות, כמו הבעת' בגלגולה הראשון. נשתררה הכרה שזרם זה אינו מקדם את החברה הערבית אל היעד. זרם זה לא הצליח להשיג איחוד ערבי; לא הצליח להביא לתמורה חברתית משמעותית; נכשל כגורם של מודרניזציה; נכשל בפרייקטים הגדולים של פיתוח כלכלי; נכשל באוריינטציה שלו על העולם השלישי, והאידיאולוגיה של "הניטרליזם החיובי" לא הפכה אותו לכוח גלובלי בעל משמעות, אלא הביאה בסופו של דבר להפך הגמור – לתלות גוברת באחת המעצמות. יתרה מזאת, במבחן הסמלי והקונקרטי של כל המערכה הזאת, הסכסוך עם ישראל, לא קצר זרם זה הצלחות, אלא להפך – בסוף שנות ה־60 נחל הוא את המפלה הקשה ביותר שלו בזירה זאת מאז ראשית הסכסוך. מצרים שהייתה המוקד לכל המגמה הזאת, עמדה בסוף שנות ה־60 עם חשית כלכלית מתפוררת, עם מערכת חברתית שמתקיה הפנימיים הולכים ומחריפים, עם יוקרה לאומית דועכת, עם כוח לחץ פוחת בזירה הבין-לאומית, ועם 20 אלף אנשי סגל צבאי סובייטי על אדמתה. כל אותם הסמלים של השפלה ונחיתות, אשר הנאצריזם התיימר לשחרר את הערבים מהם, היו שוב נוכחים במציאות של מצרים. העולם הערבי שצפה כלפי הנאצריזם בתקווה לישועה לאומית, להתגשמות חזון ערבי, לצמיחתה של יישות פוליטית-תרבותית גדולה, שתהיה בבחינת התשובה הניצחת למערב, והמרפא לכל הטראומות ההיסטוריות של המפגש עם המערב – נוכח לדעת שהנאצריזם איננו מגשים את ציפיותיו.

עובדה זו הביאה לשינוי בהלך הרוח הפנימי. אם קודם הייתה התלהבות גדולה לאידיאולוגיה יות מהפכנית ולסגנון הירואי ביחסי החוץ, עבר עתה הדגש לעיסוק פרקטי בענייני פנים. המפנה לא היה אחיד בכל מקום, אך הוא ניכר ביותר

במצרים, שהיא כל-כך חשובה לענייננו. בארץ זו עבר הדגש למצרויות במקום פאן-ערביות, לשיקולים פרגמטיים במקום שיקולים דוקטרינריים, להתעניינות בשאלות כלכליות וחברתיות פנימיות במקום בשאלות של הגמוניה אזורית וכן הלאה.

השינוי במעמד ברה"מ

הגורם השני היה השינוי במעמדה של ברה"מ, גורם הקשור בגורם הראשון. לא יקשה להראות שכוח המשיכה של ברה"מ, ותנופת החדירה שלה ללב העולם הערבי, נבעו משיתוף הפעולה שלה עם הזרם המהפכני-הלאומני של הערבים בתקופה הזאת. ברה"מ הייתה המעצמה העולמית היחידה שהייתה מסוגלת לתת גיבוי וסיוע מקיפים לתנועה מסוג כזה. הייתה התאמה אידיאולוגית מסוימת בין השתיים: התאמה בין הרוח האנטי-מערבית של הנאצריזם המשיחי, לבין המאבק האנטי-מערבי הפוליטי של ברה"מ. הייתה נכונות נרחבת לשיתוף פעולה במפעלי יוקרה כלכליים, בבניית עצמה צבאית, בהתערבות בסכסוכים אזוריים וכדומה. יציאתה של ברה"מ ממצרים ציינה את היחלשות אמינותה של ברה"מ ככת-ברית במאבקים צבאיים, כגורם סיוע יעיל בתהליכי מודרניזציה, וכמעצמה הנותנת את הגיבוי הנחוץ להגשמת החזון הפאן-ערבי הגדול.

הנפט ועליית משטרי הפטרו-דולארים

גורם שלישי שבלט מאד לעין היה עליית ערכו של הנפט, ואיתה עליית השפעתם של משטרי מדינות הנפט. משטרי מדינות הנפט, ובעיקר המזרח הסעודי, אשר היו בתקופה הקודמת מטרה לחצי המאבק הפאן-ערבי, אלה שהיו הסמל של הריאקציה, השחיתות, הפיגור, ההשתעברות לאימפריאליזם, והשירות של האינטרסים הזרים – תפסו עתה את מקומם בכותל המזרח של העולם הערבי.

הנפט חיסל למעשה את "המלחמה הקרה" בעולם הערבי, ושינה את המצב של המשטרים באזור. לערבים התברר, שהגעה למעמד של חשיבות ויוקרה בעולם לא תושג על ידי מהפכות שחרור למיניהן, אלא דווקא באמצעות אותם פטרו-דולרים אשר בידי מדינות הנפט הגדולות. מה שלא השיגה הדוקטרינה השיג

ובסומאלי, שיתוף הפעולה של לוב עם ברה"מ, הניסיון הלוזי לחתור תחת המשטר של צ'אד — כל זה יוצר מעגל לחצים מסביב למערכת המורחית-כונית הפרגמטית והפרואמריקנית, כשאחד היעדים העיקריים של כוחות אלה הוא לחזק את חזית הסורב, להכשיל את השלום הישראלי-מצרי, ולמנוע את התבססותו של "פאקס אמריקנה" באזור.

איננו יכולים לדעת אם המערכת הפרו-מערבית, המתונה, הפרגמטית, המעוניינת במיניעית מלחמה, ומוכנה בתור מחיר לכרות שלום עם ישראל, תחזיק מעמד בפני הלחץ הזה. אבל אפילו אם מצרים, המבטאת העיקרית — ולפעמים נראה שהיחידה — של מגמה זאת, תחזיק מעמד בפני הלחצים, עדיין יש לצפות לקיטוב חריף מאד באזור. גם ההצלחה מרחיקת הלכת ביותר שאפשר להעלות על הדעת, עדיין לא תביא להצטרפות כל הכוחות באזור לתהליך השלום; להפך, היא תחזק את התנגדותו של הקוטב השני, והמתח באזור ללא כל ספק יחריף.

התגברות הרדיקליזם

הרבה יהיה תלוי באופיים של הקווים הדומיננטיים באזור בשנות ה-80. אם החרפת האיבה לישראל בשנות ה-50 וה-60 הייתה קשורה בדומיננטיות של הפאן-ערביות, ואם צמח השלום מתוך הפרגמטיות של שנות ה-70 — חשוב להתבונן באפשרויות לגבי שנות ה-80. יש להכיר באפשרות שהתחזית של הוטינגר שנתה אולי לגבי שנות ה-70, אך הטעות הייתה רק בכך שהוא פשוט הקדים את התסריט בעשור אחד. ייתכן שהתנאים המביאים לעלייתם של כוחות רדיקליים אינם בשלים עדיין, וכי אלה יעלו רק לאחר שתיתן הודמנות, או הודמנות נוספת, לכוחות הפרגמטיים והפרו-מערביים לנסות את כוחם ואלה יכשלו.

ניתן לטעון, תוך הסתמכות על הניסיון של איראן, שהאוריינטציה המערבית והדרך הפרגמטית למודרניזציה, לקידומה של החברה, לפיתוח כלכלי, ולהשגת יציבות פוליטית מוליכה כמעט בהכרח למשבר ולהתחזקות האופוזיציה הרדיקלית. הנוסחה הזאת לפתרון בעיות החברה יוצרת מטבע הדברים כיסים של חוסר שביעות רצון, ציפיות בלתי מתגשמות, תסיסה בקרב שכבות עקורות ומובטלות, לחצים אינפלציוניים, עליית מתחים חברתיים, מחאה נגד התעשרותם המהירה של אלה המופקדים על כספי הפיתוח, פגיעה בערכים מסורתיים, זרימתם של זרים במספרים גדולים לתוך המדינה והחרפת הניכור ותחושת הקיפוח. שני הזרמים המסוגלים לתת אפיק לתסיסה זו הם השמאל המהפכני והאסלאם הרדיקלי. אם יימשך המשבר מספר שנים כמעט מן הנמנע שלא יתחזקו כוחות רדיקליים אלה.

את יסודותיו של המשבר באיראן ניתן לאתר גם במצרים. אמנם במצרים המשטר שולט הרבה יותר טוב, הוא נהנה מתמיכת האסלאם הסוני הממוסד, וזכה באהדה ניכרת בציבור וייתכן שאינו נתון לאיום ממשי. אבל ללא כל ספק ניתן לראות במצרים התחזקות של הכוחות הרדיקליים בדיוק מאותם שני סוגים: השמאל

אלא גם את צמיחת כל המערכת האזורית ששימשה בסיס אסטרטגי-פוליטי לתהליך השלום בראשיתו. למערכת אזורית זו קרא הייכל, מתוך עיונות גלויה "The New Middle East System". מערכת מדיניות זו, שצמחה מן המדיניות הפרגמטית, כללה את משטר השאה האיראני, את המשטר הסעודי, את משטרו של סאדאת במצרים, משטרים נוספים כמו אלה של המרוקנים והסודנים, וכמובן את מדינת ישראל. מהרבה בחינות ניתן לתאר את ראשית תהליך יומת השלום בבחינת ניסיון לפורמליזציה של שותפות שכבר נמצאה באזור בלאו הכי — אפילו אם לא הכירו בה להלכה. ההידמות, או ההתמקדות, של אינטרסים בין כל המשטרים האלה נראתה בבירור במהלך שנות ה-70. למרות השוני הרב בין המשטרים, התברר שלכולם יש כמה אינטרסים משותפים: כולם רוצים שברה"מ תישאר בחוץ, הם מקבלים עליהם אוריינטציה אמריקנית, רוצים לבלום את הרדיקליזם, שמים דגש על פיתוח כלכלי, חפצים למנוע התלקחותה של מלחמה, ומעוניינים בקיום יציבות באזור. קיומה של שותפות זו נתן מקום לתקווה, שלהסכם השלום יהיה על מה להתבסס, והוא יוכל לצאת למרחב למרות הקשיים האדירים הניצבים בפניו.

השלום הישראלי-מצרי נוכח אתגרים מחריפים

בפרספקטיבה זאת אפשר לנסות להסתכל קצת על ההווה והעתיד. אם הניתוח עד כאן הוא נכון, אני חושש שהמסקנות לגבי ההמשך אינן כל כך מעודדות. המערכת שעליה נבנה השינוי המכריע ביחסי ישראל-מצרים נראית כיום מעורערת למדי. אפשר ובמצרים עצמה לא השתנה כל-כך הלך הרוח של רצון בשלום — למרות שגם שם ניכרים בקיעים, חששות וספקות לגבי הכיוון של סאדאת — אולם שינויים בולטים ביותר התרחשו במה שהייכל קרא "המערכת המורחית-כונית", דהיינו אותה המערכת שהייתה אמורה להיות הבסיס לכל תהליך השלום. שורה של התפתחויות הקשורות אלה באלה החלישו בסיס זה: המהפכה באיראן, ההשפעות של התמורה הזאת על המגמות של ערב-הסעודית, בידודה החמור של מצרים, אי-ההצטרפות של ירדן למחנה השלום, "עריקתה" של מדינה יירונית כמו מרוקו, היחלשות האחידה האמריקנית באזור ועוד.

אל כל אלה מצטרפת הנגישה המעמיקה והולכת של ברה"מ ב"פרופריה" של האזור. יש להיווה מלהכניס יותר מדי שיטה וסדר בתהליכים שלא תמיד צמחו מתוך שיטה וסדר. מתקבל בהחלט על הדעת, שכמה מהצלחות ברה"מ אינן קשורות זו בזו או באיושתי תכנית כללית, אבל הסך-הכל המתקבל מההתפתחויות באזורים אלה מצביע בכיוון מדאיג. ההפיכה המרקסיסטית באפגניסטן, המהפכה באיראן, ההשפעות של מהפכות אלה על המפרץ הפרסי ואפילו על פקיסטן, הנוכחות הסובייטית קובנית בדרום תימן, הנוכחות באתיופיה שהתבססה ונחלה הצלחות גם באיטריאה

הכסף. אנשי הפטרודולארים נותנים לעולם הערבי את משקלו בעולם, גורם המעלה את חשיבותם העצמית, וכך לאט לאט מתגבשת התופעה לפיה את מקומו של הקצין והאדיר-אולוג של הפיכות שנות ה-50 וה-60 מתחיל לתפוס במפה החברתית-פוליטית איש העסקים, הביורוקרט הבכיר ואיש הכלכלה. קשורה בכל אלה היא התופעה של התייצבות המשטרים הפנימיים במדינות ערב. לאחר גל ההפיכות והתמורות של 1969-1970, שהביא לשינוי ברוב מדינות ערב העיקריות, פסקו ההפיכות כאילו במטה קסם. עובדה זו אפשרה לשליטים להנמיך במקצת את המתח המהפכני, ולעסוק בבעיות הפרקטיות של המדינה.

תמורות במישור הגלובלי

גורמים נוספים ניתן לאתר במישור הגלובלי. בעשור שהתחיל עם ניסיוי הרטאנט לא הסתיימה אמנם התחרות בין מעצמות-העל, אך המלחמה הקרה הפשירה מאוד. מלחמת וייטנאם נגמרה וסיכסוכים אחרים לא הגיעו לכך שיתפשו את מקומה. בארצות רבות גבר בתקופה זאת המשקל של זרמים פרגמטיים יחסית לדוקטרינריים. הביטוי הדרמטי ביותר לכך הופיע אולי בסין תחת שלטון טינג, אשר בו נגזו כמה מהאמונות המושרשות ביותר של סין העממית, ואומצה גישה פרגמטית שגוערה להגיע לקידום תכליתי יותר של הכלכלה. יש מומחים המצביעים על התפתחויות דומות אפילו בברה"מ עצמה: יתר דגש על טכנולוגיה, צריכה פרטית ואמצעים פרגמטיים. תמורה עמוקה חלה בעולם השלישי ככוח בינלאומי. יחסית לגוש האפרו-אסייתי היוםמרי שיעלה בשנות ה-50 וה-60 ודגל בעקרונות דוקטרינריים שנועדו להבטיח לו השפעה גלובלית — היה העולם השלישי של שנות ה-70 בעל פרופיל נמוך יותר ובעל הכרה מפוכחת של מגבלות כוחו.

ה"מהפך" המצרי בתולדת תמורות שנות ה-70

על רקע זה יש לחזור לשאלת הסכסוך הישראלי-ערבי. אני גורס שהמהפך שקרה בעמדתה של מצרים, וחתימת הסכם השלום הראשון עם ישראל, היו תוצאה ישירה של מערכת ההתפתחויות האלה, ולא בעו של-עצמם מהדינמיקה של יחסי מצרים-ישראל, או יחסי העולם הערבי-ישראל. אם בודקים את יסודות ההתייחסות למדינת ישראל, ואת התפישה האידיאולוגית המתייחסת לעצם מהותה של מדינת היהודים, לא ניתן לגלות תמורות שיסבירו את השינוי המדיני. אין מנוס מן המסקנה, שהמקורות שמהם שואב השינוי בעמדה כלפי ישראל, הן התמורות הכוללות של שנות ה-70, תמורות אלה הן שהביאו לכך שבמצרים גברה הנטייה להתרחק ממלחמה, מסכסוכים אזוריים, לשים דגש על קידום ופיתוח, לחפש פתרונות ממשיים לבעיות תוך התעלמות מהאידיאולוגיה, וכן הלאה. הבנת התמורות של שנות ה-70 חשובה, כי הן מסבירות לא רק את המהפך במדיניות המצרית,

המרקסיסטי מחד ו"האחים המוסלמים" ודור מיהם מאידך. שני אלה מבטאים את חוסר שביעות הרצון של השכבות העממיות משיטת הפעולה הדומיננטית של שנות ה-70, ואת המחאה נגד המחיר שצריכה החברה לשלם בשל השימוש בה. תופעות דומות ניתן לאתר, במידה מוגבלת יותר, גם בארצות ערביות אחרות.

לפיכך, עצם יישום שיטת הפעולה הזו מביא להתחזקות נוגדנים. התוצאה היא — קיטוב בתוך המשטרים וקיטוב אזרחי גם יחד. העובדה שבעיות היסוד הכלכליות והחברתיות של מדינות כמו מצרים אינן ניתנות לפתרון בעתיד הנראה לעין, תומכת אף היא באפשרות של ריאקציה רדיקלית.

ניתוח זה מוליך לתסריט של הוטינגר, דהיינו: לאחר שניתנה ההזדמנות לניסיון הפרגמטי, יעלו מעתה יותר ויותר כוחות רדיקליים. פירוש של דבר — היחלשות נוספת של מעמד ארה"ב באזור, חדירה של ברה"מ מן הפריפריה

לעבר המרכז, חוסר יציבות במשטרי העולם הערבי, החרפת המאבקים הבין-ערביים, אפשרות של תמורות אפילו במשטרי מדינות הנפט, זעזועים באספקת הנפט המזרח-תיכוני, כישלון הניסיון לבסס הסדר שלום ישראלי-מצרי, החרפה של הסכסוך הערבי-ישראלי, וכל תוצאות הלוואי ותגובות השרשרת שניתן לייחס להתפתחויות אלה.

אולם תסריט זה אינו היחידי האפשרי, והוא גם אינו בהכרח בעל הסבירות הגבוהה ביותר. אין לזלזל בכוח עמידתם של המשטרים הקיימים בפני הלחצים הרדיקליים, או באינטרס העמוק לקיים את היציבות בחלק רגיש זה של העולם. הרבה יהיה תלוי במהלכיהם של השותפים להסכם השלום: כשם שנכון הוא שהתבססותו של הסכם זה תלויה בתנאים שישררו בזירה, כן נכון יהיה לומר שהתנאים באזור יושפעו באופן ניכר ממידת ההצלחה של שותפי הסכם השלום לגבש את ההסכם ולקדמו לקראת שלום כולל.